

Logiku kao posebnu disciplinu je već njen osnivač Aristotel shvatio kao organon nauke i utoliko kao nešto samostalno i nezavisno od sadržaja nauka. Posle Aristotela ona se sve više razvijala kao sasvim formalna disciplina. Hegel je prvi izneo misao da logika mora biti istovremeno ontologija i u misao u svom sistemu dosledno razradio. To predstavlja radikalnu razliku razvoju filozofske misli. Kako je došlo do toga da se logika shvati kao ontologija?

Kant je u Kritici čistog uma napravio razliku između opšte i transcendentale logike u tom smislu da prva „apstrahuje od svakog sadržaja saznanja razuma... pa se bavi samo prostom formom mišljenja“, a druga ne bi apstrahovala od svakog sadržaja nego bi morala ulaziti u razmatranje porekla, obima i mogućnosti jedne posebne vrste saznanja o predmetima, saznanja a priori. Ipak, po njemu, logika ima za svoj predmet samo čiste forme mišljenja, nezavisne od sadržaja na koji one mogu biti primenjene i koji im prosto dolazi spolja. On je ne-dijalektički razvio forme mišljenja od sadržaja, postavio među njima neprelaznu granicu. To je pre svega ono u čemu se Hegel kritički distingvira od Kanta ističući da je ovaj logiku pogrešno shvatio kao oruđe kojim se učini misli, odnosno kao propedeutiku. Takvo shvatanje Kant je nekritički preuzeo od Aristotela. Ono je imalo za posledicu da logici nije pridavao netao osobit značaj i često nije ni smatran naukom.

Hegel je s jedne strane ostao potrebu za metafizikom, odnosno ontologijom i smatrao da je njen nestanak žalosna pojava, a s druge strane tražio je takvu logiku koja se ne bi bavila samo praznim formama mišljenja nego bi bila ispunjena sadržajem. On je njegove težnje, koje su imale i realnog opravdanja, sa- stale su se u zahtevu i koncepciji logike kao ontologije. Ovo menjanje karaktera logike, njeno ispunjavanje sadržajem uz istovremeno dobljanje karaktera ontologije, specifična je pojava u istoriji filozofije i obeležava misaoni razvoj od Kanta do Hegela, utoliko više što se logika i dijalektika u tom kretanju sve više prožimaju da bi u Hegelovoj filozofiji obrazovale jedinstvo. Ista pojava dolazi do izražaja u marksističkoj filozofiji, naročito kod Marksa, Engelsa i Lenjina. Poznato je da se Marks nosio mišlju da napiše svoju varijantu dijalektičke logike. Engels je definisao dijalektiku u ontološkom smislu: kao nauku o opštim zakonima kretanja spoljnog sveta i mišljenja, dva reda zakona koja su u stvari identična. A Lenjin je u *Filozofskim spiskama*, nastavljajući Hegelovu misao, identifikovao logiku, dijalektiku i teoriju saznanja.

Hegel smatra da je logika uvek bila potencijalna, tretirana samo kao organon ili najviše kao nauka među naukama, a nije se shvatalo da bi ona zapravo bila metafizika ili spekulativna filozofija, tj. „nauka nad naukama“. Na ovaj način još niko nije shvatio logiku i da bi je tako koncipiranu izgradio Hegel je morao sav posao obaviti od početka, koristeći samo spoljni haotični materijal ranije metafizičke i logike. On je htio da „filozofski prikaže carstvo misli“, „u njegovoj vlastitoj imanentnoj delatnosti“, u „nužnom razvoju“ u *Fenomenologiji duha* on prikazuje razvoj svesti kao nužan proces, ali se nužnost u zbiva iza leđa svesti, kao njena pozadina. U *Nauki logike* upravo ta nužnost je u prvom planu, kao strogo nužno logičko izvođenje kategorija.

Hegel je toliko naglasio značaj logike da je ona kao „prva filozofija“ pretpostavljena svim drugim filozofskim disciplinama, koje su tako morale ostati u drugom planu, a neke i sasvim nestati (npr. etika). Posebne nauke su pak shvaćene kao samo primenjena logika. Takvo shvatanje sasvim je u skladu sa Hegelovom opštom *Fenomenologijom duha* i primatu optegeta nad svim posebnim i pojedinačnim, koji se iz optegeta izvode, kao i sa osnovnom ontološkom postavkom njegova idealizma da je apsolutna ideja, koja je predmet logike, osnova i tvorac svega što biva.

Sušinska je razlika između Hegela i ranijih logičara, uključiv i Kanta, u shvatanju predmeta i sadržaja logike. Za ranije logičare, upšte uz, predmet logike su forme mišljenja, shvaćene kao čiste i besadržajne. Preduzevši kritiku formi razuma (kategorija) Kant je došao do rezultata da su one neprimenljive na stvari po sebi, odnosno na stvarnost nezavisno od subjekta samim tim što su te forme apriorne, nerazdvojne od subjekta. O samim stvarima po sebi mi „ne bismo mogli da imamo nikakve pojmove a priori“. Kant pak smatra da je dokazao apriornost kategorija. Ali pretpostavka njegovog dokaza bila je postavka da se naši pojmovi odnose samo na svet pojava, a imalo se ne tiču nomenalnog sveta. Apriornost (tj. opštost i nužnost) kategorija samo je tako i moguća. Jedino tako one mogu biti uslov svog mogućeg iskustva i svih predmeta iskustva, uslov koji leži u samom subjektu.

Hegel se s pravom suprotstavio ovakvoj fenomenalističkoj subjektivizmu primetivši da ako su forme mišljenja neprimenljive na stvari po sebi, koje treba da su osnov i suština pojavnog sveta, onda je prava istina ostala po strani, a same ove forme mišljenja su po sebi nešto neistinito. Dalje je prigovorio da Kantova kritika nije doprinela boljem

shvatanju i menjanju zatečenih formi: za subjekt su one ostale što su i bile, same su odvojene od objekta, tj. ne važe više za „samar stvar“. Ali ako one nisu odredbe stvari po sebi, još manje mogu biti odredbe razuma koji treba da ima bar dostojanstvo stvari po sebi.

Hegel sa svoga stanovišta ima pravo da ovako kritikuje Kanta ne samo zato što mu je stalo do „apsolutne istine“, koja bi uz stvari po sebi ostala izvan spoznaje, nego i zbog shvatanja samog uma i razuma. On je doduse supstancijalizovao razum i um, odvojio je čovekovo mišljenje od samoga čoveka i predstavljao ga u toj odvojenosti kao samostalnu supstanciju-subjekt. Zato mu je Marks s pravom prigovorio da duh u njega nije ništa drugo do „otudeni duh sveta“, a da logika, koja razmatra apsolutnu ideju, predstavlja samo „otudeno mišljenje“. Slično tome, L. Landgrebe smatra da je apsolutni duh u Hegela samo „hipostaziranje ljudskog duha“, a M. Landman, u vezi sa Hegelovim učenjem o „lukavstvu uma“, ističe da Hegel samo transpuuje misli iz antropološkog u metafizičko. Sve te kritičke ocene tendiraju ka istome i međusobno se slažu. Znači li to da Hegel nema pravo kada na napred navedeni način kritikuje Kanta? Odgovor zavisi od toga iz kog se aspekta ta kritika ocenjuje. S gledišta citiranih zamerki Hegel svakako nije u pravu. Pa ipak, pošto je razum i kod Kanta esencijalistički shvaćen, — pomislimo na transcendentalan apercepciju, koja je kod njega nosilac kategorija i svih pojmova upšte, — Hegelov utoliko s pravom kritikuje Kanta zbog nedoslednosti.

T. Adorno s pravom veli da je Hegel obnovio platonizam i ujedno ga oslobodio statičnosti. Ali, po našem mišljenju, uprkos Adornu, nije ga sasvim oslobodio misaoka nasleđa. Međutim, isto tako se može reći da je zapravo već Kant odložio ranije platonizam, doduse sa oznakom etičnosti. Ova osobina je karakteristična za sve apriorne forme, kao i za sam razum i um. Kategorije treba da su lišene dijalektike, mada je Kant, razrztavši ih trijadički, naslutio neku dijalektiku u međusobnom odnosu kategorija. Ali nije ni pokušao da ih dijalektički razmotri i izvede. To je htio da učini Fichte, ali nje-

Hegela nije reč o neposrednoj identičnosti ljudskog mišljenja i materijalne stvarnosti, već o tome da je misao ili pojam (ideja, tj. logos) suština i osnova celokupnog postojanja i time prava objektivna realnost, koja je prema tome duhovne prirode. Mišljenje tek kao apsolutno znanje, dostignuto u filozofiji Hegela, može biti identično toj objektivnoj stvarnosti. Pored nekritičnosti u shvatanju jedne povesne forme saznanja kao potpuno adekvatne objektivnoj stvarnosti u imamo i idealističko postavljanje duhovnog kao osnove stvarnosti. U stvari, tu se vrši projiciranje ljudskih pojmova u od nas nezavisnu stvarnost, njihovo supstancijalizovanje.

Prema Hegelovoj koncepciji predmet logike je pojam. On često definiše logiku kao „nauku o ideji po sebi i za sebe“, ali i kao nauku o pojmu. Treći deo *Nauke o logici* zove se *Učenje o pojmu*, a prva dva dela samo prikazuju postanak pojma. Apsolutna ideja je rezultat celog tog razvoja ili potpuno određeni pojam u svom totalitetu. Pojam o kome se ovde radi ne može se shvatiti drugačije nego kao *samstvo* (Selbst, sopstvo) i treba ga razlikovati od pojedinih određenih pojmova, koji su samo njegove odredbe. Pojam kao supstancija objektivnog postojanja i kao subjekt svog vlastitog samozgrađivanja samo je idealistički izraz činjenice da je čovek subjekt svoje istorije, u kojoj sam sebe izgrađuje u procesu rada. Hegel realnog subjekta pretvara u čisto duhovni subjekt, pojam, a stvarni istorijski proces u proces razvoja pojma.

Pojam je za Hegela nešto duhovno i za prirodu pojma važno je ne samo šta je on po sebi nego i kako on sebe zna. Duh je u stvari svest i bitna odredba njegove stvarnosti je znanje sebe (Sichwissen) i svojih raznih određenja. Zadatak logike je da se ovi određeni pojmovi, kategorije, dovedu do svesti duha, da se ujedine, pročište i uzdignu do istine i slobode. Subjektivna strana, tj. čisto mišljenje kao delatnost u pojmovima, i objektivna strana tj. čisto mišljenje kao suština duha, u logici su potpuno jednake. Logika je nauka o čistome mišljenju u elementu samog čistog mišljenja, nauka o suštini duha, pa dakle i o suštini stvar-

10-74081639
LOGIKA KAO
ONTOLOGIJA
I DIALEKTIKA

gov pokušaj nije mogao zadovoljiti samim tim što je zasnovan čisto subjektivistički. U svom konsekventno izvedenom transcendentnom idealizmu on je odbacio stvar po sebi kao ništavnu i iluzornu i insistirao na tome da um mora doći do svoje odredbe iz sebe sama. Dijalektičko izvođenje kategorija pokušao je i objektivistički usmereni Seling. Dijalektika je dakle stalna tema svih klasika nemačkog idealizma.

U Kantovoj filozofiji stvar po sebi je nešto mišljenju spoljašnje, tuđe i nedostupno. Za Hegela je ona, kao shvaćena, samo puki proizvod apstraktnog mišljenja. On smatra da je suprotnost subjekta i objekta, ja i njegovog predmeta, sam prevazišao u svojoj spekulativnoj filozofiji time što je uspostavio jedinstvo tih ekstremna u *apsolutnom znanju*, najvišem obliku svesti, kome odgovara pojam kao identična forma sadržaja.

Pojmovi stvari su ono prema čemu se mi upravljamo i ograničavamo svoje mišljenje i slobodu. Ali Hegel razlikuje stvari kao čulne i pojedinačne (Ding) od same stvari (Sache) o kojoj je uistinu reč. Ova je objektivni pojam pojedinačnih stvari. Pojam je priroda ili suština pojedinačnih stvari. On postoji za mišljenje i to kao nužnost koje se ono mora držati. Ali on je u isti mah nešto objektivno i subjektivno: subjektivnost je u obziru na njegovu duhovnu prirodu, a objektivna ne samo u smislu intersubjektivnosti nego i egzistencijalnosti u stvarnosti. Slično se u marksističkoj filozofiji shvata objektivnost optegeta s tom razlikom što se ne smatra duhovnom suštinom, kao u Hegela, i što se u marksizmu to optegeta kao od čoveka nezavisan osnov i sadržaj, koji nalazi svoj izraz, više ili manje adekvatan, u pojmovnom mišljenju, dok Hegel pojmove neposredno identifikuje sa onim objektivno postojećim opštim u samoj stvarnosti. To u stvari znači identifikovanje mišljenja i bitka, koje je u krajnjoj liniji nekritički i stvara mnoge teškoće. Sa te osnove ne mogu se npr. objasniti razne zablude u našem teorijskom saznanju, kao ni činjenica razvojnosti svega ljudskog znanja, a posebno razvoj nauke i pojedinih naučnih pojmova. Ali dok namivni realizam to identifikovanje mišljenja i bitka vrši jednostavno pošav od neposredne čulne stvarnosti, Hegelov apsolutni idealizam čini to na suprotni način posredstvom spekulativnog mišljenja. Kod

ri. Tako je ona u isti mah i ontologija, odnosno metafizika.

U Kantovoj kritičkoj filozofiji misaone forme su određene kao prazne i nezavisne od sadržaja. One same nisu sadržaj nego su na drugom sadržaju, kojim se spolja ispunjuju i obfirmujuje ga. Forme su shvaćene kao nepremeljive: zajednička bitna odredba im je identitet Hegel je energično odbacio takvo shvatanje. On je s puno jetke ironije ukazivao da je logika identiteta zdravome umu nepodnošljiva i da bi se dosledno sebi istu stvar trebalo izautologijama. Ona insistira samo na formalnoj pravilnosti saznanja, ali ne dosepeva do istine. Praznina i besadržajnost njenih formi pokazuje njihovu neistinitost. Ako se hoće postići istina mora se razmotriti sadržaj. Hegelovo je stanovište da su same forme stvarne da sadržaj mora biti obfirmuljen, da su forma i sadržaj nerazdvojni: misao koja je postala bitno pozitivno nasleđe u savremenju dijalektičkoj koncepciji logike.

Dakako, taj zahtev kod Hegela ne znači da predmet logike treba da budu pojedinačne stvari, nego njihov pojam ili suština stvari. Ali ima mnoštvo takvih pojmova. Njihovo apsolutno-konkretno jedinstvo jeste sam logički um, supstancijalnost ili realnost koja tesno povezuje u sebi sve apstraktne odredbe. Time što razmatra mišljenje kao razvoj i to u njegovoj nužnosti, logika može da prikaže razvoj i iznenađenje izautologijama. Tako shvaćeni predmet čini je sadržajnom i istinskom. Pošto se za sadržaj uzima „objektivno mišljenje“, logiku treba shvatiti kao „sistem čistog uma“, kao „carstvo čiste misli“ koje je istina po sebi i za sebe, pre i nezavisno od prirodnog, čulnoga dostupnog sveta. U tome je objektivni apriorizam Hegelov.

Još je Anaksagora shvatio univerzum intelektualistički, uzimajući za princip svega opstanka *nos*. To je i Hegelovo stanovište. U skladu s tim logika je „čisti lik“ (Gestalt) univerzuma, a mnjenje o istini kao netem opipljivom, čega ni Platonovi iznenađenja i izjama nije sasvim oslobodeno, goraka ja zabluda. Ideja je ono optegeto, pojam predmeta, što svom predmetu daje stvarnost. To znači da se čulni predmeti moraju meriti i upravljati prema svojim pojmovima, koji su njihova suština. Ako je različit od svog pojma predmet je ništavan.

Zbog takvog zaključka Hegel bi se sva-

kako mogao s pravom kritikovati ukoliko to znači preziranje prirodne stvarnosti, njeno svodenje na subjektivno i na osnovu toga identifikovanje subjektivnog i objektivnog. Ipak, setimo se da su francuski filozofi 18. veka procenili i odbacivali društvenu stvarnost svoga doba kao nepravednu i besmislenju, jer nije odgovarala ljudskim pojmovima. Ona je s gledišta razuma bila ništavna. Slični motivi i kod Hegela igraju određenu ulogu, ali dobijaju univerzalno značenje.

Ništavnost po Hegelu pripada upravo onoj opipljivosti, „čulnom vansubjektivnom (Aussersubjektseim)“. Logika nema nikakva posla sa čulnošću. Ona operiše pojmovima bez čulnog supstrata i oslobodena je svake čulne konkretnosti da bi postigla potpunu misaonu konkretnost. Njen domen je carstvo suština. Ukoliko Hegel tako oštro odvaja misaono od čulnog da bi ovo drugo potpuno isključio iz razmatranja, on se može kritikovati za apstraktnost i formalizam, koje je inače i sam osuđivao. Kao idealist on nije mogao ostati dosledan svom zahtevu da logika bude sadržajna.

Hegelovo shvatanje da sadržaj logike čini suština ili oblik univerzuma pretpostavlja da u predmetnom svetu ima um, da duh i priroda imaju optegeta znanje prema kojima se upravljaju. To znači u stvari da odredbe mišljenja, logičke kategorije i zakoni, imaju objektivnu vrednost i egzistenciju u stvarnosti. U tome je svakako sadržan deo istine i utoliko je opravdano Hegelovo shvatanje logike kao ontologije. U okviru marksističke filozofije, na primer, govori se o ontološkom aspektu u logici, o ontološkim pretpostavkama logike i o objektivnom sadržaju kategorija i zakona logike, koji su shvaćeni kao relativno adekvatan odraz objektivne stvarnosti. Ali da li je opravdano da se logika identifikuje sa ontologijom, odnosno da se ontologija izgubi u logici?

Hegel je mislio da je duhovno, u obliku ideje, pojma, svetskog duha itd., ona osnova koja predstavlja supstanciju i subjekt objektivne dijalektičke zbiljavanja. To je bila ona idealistička osnova Hegelove koncepcije logike i dijalektike koju je Marks pre svega morao ukloniti da bi izgradio marksjalističku dijalektiku. Zato je Marks rekao da je njegova metoda „direktno suprotna“ Hegelovoj i da je za njega „idejni svet, naprotiv, samo materijalni svet prenet i preraden u čovekovo glavi“.

M. Landman misli doduse da Marks nije toliko Hegelov protivnik koliko je sam to verovao, pošto društveni bitak i po Marksu samo delimično određuje društvenu svest, „samo u pogledu sekundarne, filozofsko-idealističke svesti“ — dok jedna još prvobitnija svest, intelektualna, *agens*, uvek sa svoje strane određuje društveni bitak“. Ali zar ova svest nije određena (prirodnim i društvenim) bitkom čoveka na svakoj etapi njegova razvoja? I nije li ona istorijski nastali produkt prirodnog i društvenog razvoja ljudske vrste?

Kod Marksa se u stvari radi o priznanju činjenice dijalektičkog odnosa bitka i svesti u svagašnjem društvenom životu čoveka kao svetsnog bića, koje prema tome svesno, sveshodno dela u svojoj praksi. Nije reč o nekoj mističnoj izvornoj svesti koja bi prethodila bitku i određivala ga — to Marks odbacuje — o tome da je čovek u svom praktičnom držanju uvek svesno određen i da svest, iako izvedena, iako proizvod bitka, ipak, kao nerazdvojna odredba čoveka, određuje način njegova bivstvovanja kao društvenog bića.

Hegelov osnovni stav kritikovan je već Fejerbaha rekavši da Hegelovo mišljenje subjekta i predikata: predikat (ideju) pretvara u subjekt, a stvarnog subjekta (čoveka) u predikat. Marks je to nastavio u svojoj kritici spekulativne Hegelove metode počev od *Kritike Hegelove Filozofije državnog prava preko Svele porodiце*, *Nemačke ideologije* i *Bede o filozofije do Kapitala*. Njegovi prigovori imaju u prvom redu metodološki karakter. Intencija tih prigorova je pravilno shvatanje i korišćenje dijalektičke metode. Evo kako ih je Marks formulisao u *Kritici Hegelove Filozofije državnog prava*.

(1) „pošto se polazi od „ideje“ ili „supstancije“ kao od subjekta, onda se *zbiljski subjekt* javlja samo kao poslednji predikat apstraktnog predikata“.

(2) Hegel „ne razvija svoju misao iz predmeta, nego razvija predmet prema jednom u sebi završenom mišljenju, mišljenju koje je u sebi završeno u apstraktnoj sferi logike“.

(3) Polazeći od optegeta (ideje) ne može se doći do specifičnoga i pojedinačnoga: „ne postoji *ništa preko koja bi se moglo doći do optegete ideje organizma do određene ideje državnog organizma ili političkog ustava*, i takav most neće nikada biti sagraden“.

On Marksova kritika je sasvim opravdana ukoliko Hegel identifikuje bitak i mišljenje i uzima apsolutnu ideju kao osnovu, tvorca i pokretača sveta ne samo u teorijskom nego i u metodičkom pogledu, zasnavajući na tome svoju koncepciju dijalektičke logike. Ali vrednost dijalektike sadržane u Hegelovoj misli je uvek priznavao. Ta dijalektika, kao metoda razmatranja svega bivstvujućega — u procesu, čini najpozitivnije nasleđe koje je od Hegela preuzeo Marks, duboko i kritički promislilo i temeljno preradio, čime ju je spasio za dalji razvoj ljudske misli.

Gligorije ZAJECARANOVIĆ